

תורת אמך

ביאורי סוגיות והדרכה לימודית

מסכת ביצה

פרק ראשון

סוגיה כז: מלאכות יום טוב (4):
מלאכת טחינה ביום טוב

נכתב בסייעתא דשמיא
על ידי

אליהו מאיר ליפשיץ
ב"ר חיים שמאי ז"ל

ישיבת ברכת משה, מעלה אדומים

© כל הזכויות שמורות למחבר

מהדורה ראשונה ללא הגהה

סוגיה כז: מלאכות יום טוב (4): מלאכת טחינה ביום טוב

* *

רקע

טחינת קמח אסורה ביום טוב לרש"י ולרמב"ן מהתורה, לרמב"ם ולרא"ש מדרבנן. סוגייתנו עוסקת בכתישת מלח, תבלינים ומיני דגן לדייסות, ומתירה חלקם בשינוי וחלקם ללא שינוי.

סוגייתנו חשובה להבנת גדר דיני מלאכה ביום טוב, וחשובה גם הלכה למעשה.

מקורות

- א. גמ' יד. יד: "מתני' בית שמאי אומרים תבלין... דאיכא פריצותא דעבדי" שבת קמא. "אמר רב יהודה הני פלפלי מידק חדא חדא... אפילו טובא נמי" גמ' כג. "מתני' שלושה דברים... ושוחקין את הפלפלין ברחים שלהן"
- ב. ר"ח שבת קמא. "אמר רב יהודה [הני] פלפלי... כי האי גוונא אפי' בשבת" תוס' שם ריש ד"ה הני, "...דלא שייכין הכא כולי האי"
- ג. תוס' ד"ה בית, איכא; שבת קמא. ד"ה הני רי"ף ו: ז. באלפס, "מתני' ב"ש אומרים... פריצותא דעבדי" בעל המאור ר"ן מד"ה מתני' עד ד"ה תנו רא"ש סי' כא רמב"ם הל' שביתת יום טוב פ"ג הל' יב-יג הל' שביתת יום טוב פ"א ה"ח, פ"ד ה"י
- ד. עבודת הקדש לרשב"א, בית מועד שער ראשון פרק א
- ה. שו"ת הריב"ש סי' קפד
- ו. שו"ע סי' תקד סע' א-ג ומשנה ברורה [בעיקר: ס"ק ח-ט, יא, טז, יט]

עבודת הקדש, בית מועד שער א פרק ז

(א) [ביצה יד, א-ב] אין טוחנין ביום טוב, ולא עוד אלא לכתוש את הריפות במכתשת אסור. במה דברים אמורים במכתשת גדולה שכן דרכו בחול אבל במכתשת קטנה כותשין. במה דברים אמורים לבני בבל ובמקומות שתדירין לאכול הריפות וכותשין הרבה וצריכין למכתשת גדולה ולפיכך הקטנה שנוי להם, אבל בארץ ישראל ובמקומות שאין תדירין לאכול כן אפילו בקטנה אסור שאין כתישה בקטנה שנוי להם. כל מקום שיש עבדים פרוצים אפילו בקטנה אסור שמא יעשו בגדולה ויאמרו בקטנה עשינו.

(ב) [ביצה יד, כג.] אין שוחקין את הפלפלין ברחים שלהם שזו טחינה גמורה היא להם, אבל דכין אותן כדרכן אפילו במדוך של אבן שכל התבלין נדוכין כדרכן והפלפלין [כתבלין], ואף הכרכום נדוך כדרכו. המלח רכה היא ונדוכת היטב בשנוי ולפיכך בזמן שדכה בפני עצמה צריך שיטה המדוכה קצת כדי שישנה קצת בדיכתה, ואם דכה בתוך התבלין דך כדרכו ואינו חושש. עושין

קונדיטון ביום טוב כדרכו ואינו חושש. השום והשחלים והחרדל נדוכין ביום טוב כדרכן, ויראה לי שאין טוחנין את החרדל ברחים שלהן שטחינה גמורה היא זו ואסורה, ולמה הדבר דומה לשוחק את הפלפלין ברחים שלהן שאסור כמו שבארנו. הפורס ירקות דק דק לאכול לאלתר או לבשל לאלתר ביום טוב מותר, ואם להניח לכו ביום אסור.

שו"ת הריב"ש סימן קפד

עוד כתבת, שנשאלת: מהו לגרוד את הגבינה בשבת בכלי שהוא מורג חרוץ בעל פיפיות [=מגרת], הנקרא בערבי אסקרפא"ג?
 תשובה: ... ועוד, שהיה אפשר להחמיר ולאסור לגרוד הגבינה בכלי זה, אפילו ביום טוב, לפי שהוא מיוחד לטחינה זו, והוי כפלפלין בריחים שלהם, שאסרו חכמים, כדאיתא (פ"ב דביצה כ"ג), אע"ג דקיי"ל דכל התבלין נדוכין כדרכן במדוכה. וכתב הרשב"א ז"ל, שהוא הדין לחרדל, שאין שוחקין אותו בריחים שלו; וטעמא בתרווייהו, משום דהוי כעובדין דחול; כי השחיקה עצמה מותרת היא. אלא שבזה אפשר לחלק: דשאני פלפלין וחרדל בריחים שלהן, שהוא רגילות לשחוק בהן הרבה ביחד, ומשום הכי דמי לעובדין דחול, אבל בכלי זה, אין דרך לגרוד אלא מה שצריך לשעתו. ומ"מ נראה, שאפילו ב"ט צריך לעשות איזה שנוי, דומיא דמלח, שהרי אם היה עושה מערב י"ט לא היה מפיג טעמו; ואם הוא מפיג טעמו, אינו צריך שנוי, דומיא דתבלין, שנדוכין כדרכן ביו"ט; אבל בשבת נראה שאסור בלי ספק...

הסבר הסוגיה

בית שמאי אומרים תבלין נדוכין במדוך של עץ והמלח בפך ובעץ הפרור ובית הלל אומרים תבלין נדוכין כדרכן במדוך של אבן והמלח במדוך של עץ. [משנה יד.]

טחינת קמח אסורה ביום טוב, לרש"י, לרבינו נתנאל, לרמב"ן ולרשב"א מהתורה, לרמב"ם, לרא"ש ולר"ן מדרבנן. דין זה אינו מפורש בגמ', אבל הוא נלמד משאר דיני טחינה המובאים בגמ'. טחינת קמח אסורה גם מפני שאפשר לעשותה מערב יום טוב, גם מפני שהיא מלאכה הנעשת לימים רבים, וגם מפני שמלאכת טחינה קודמת למלאכת לישא. שחיקת פלפלים ברחיים שלהם הותרה על ידי רבי אלעזר בן עזריה, ונאסרה על ידי חכמים [כג.]. הרא"ש [סי' כא] סובר שטחינת פלפלים ברחיים אסורה מפני דמיחזי כעובדא דחול. הרשב"א [בית מועד שער א פרק ז] כותב: "שזו טחינה גמורה להם", משמע שלדעתו איסור טחינת פלפלים ברחיים ביום טוב מהתורה [פלפלים מפגיגים טעמם, זאת אומרת שאי אפשר לעשותם מערב יום טוב. לפיכך ניתן לומר שיש איסור דאורייתא בטחינתם ברחיים, רק לשיטת הרשב"א ולשיטת רבינו נתנאל. לשיטת הרשב"א שהתורה נתנה לחכמים להגדיר מה אסור מהתורה, והם אסרו כל טחינה ברחיים. לשיטת רבינו נתנאל שהתורה אסרה כל מלאכה שלפני לישא, וטחינה לפני לישא. אמנם לרבינו נתנאל קשה, מדוע מותר לכתוש תבלינים, הרי זו תולדה של טחינה? ניתן לומר שכתישת תבלינים הותרה רק בשינוי, ובשינוי אין איסור תורה, ניתן לומר שטחינת חיטים היא הכנה דהכנה של הלחם, אבל כתישת תבלינים היא הכנת האוכל, ולכן מותרת].

נחלקו בית הלל ובית שמאי בדיכת מלח ותבלינים, ונחלקו התנאים במה נחלקו בית הלל ובית שמאי. לפי משנתנו, בית שמאי דורשים שינוי, ואין לדון תבלינים במדוך של אבן, ככל יום, אלא רק במדוך של עץ, אין לדון מלח אפילו במדוך של עץ אלא רק לרסקו בפך או בכף גדולה של עץ. בית הלל חולקים על בית שמאי ולדעתם תבלינים אינם צריכים שינוי, ומלח צריך שינוי. דיכה במדוך של עץ היא השינוי המספיק למלח. הברייתא מקלה יותר מהמשנה, ולדעתה תבלינים נידוכים כדרכם גם לשיטת בית שמאי, הם נחלקו רק במלח, שלדעת בית שמאי מרסקים אותו בפך או בכף גדולה של עץ, ולדעת בית הלל הוא נידוך כדרכו [דין זה אינו מפורש בברייתא].

הגמ' מביאה שני הסברים מדוע לדעת משנתנו מלח צריך שינוי ותבלין אינו צריך שינוי: א. כל הקדרות צריכות מלח ואין כל הקדרות צריכות תבלין, וכיוון שידע בערב יום טוב שיצטרך מלח לבישוליו, ולא ידע איזה תבלין יצטרך לבישוליו, היה צריך לדון את המלח בערב יום טוב, ולא היה צריך לדון תבלינים בערב יום טוב.

ב. תבלין שנידוך לפני יום טוב מפיג טעמו, ומלח אינו מפיג טעמו.

הגמ' אומרת ששני ההסברים הללו חולקים זה על זה, ונפקא מינה ביניהם, מוריקא – תבלין שאינו מפיג טעמו, ומקרה שידע מערב יום טוב מה הוא מתכנן לבשל ביום טוב. חשוב להדגיש, שהפגת הטעם של התבלין אינה פוגמת בצורה משמעותית באיכות התבשיל. כשאיכות התבשיל נפגמת בצורה משמעותית, או במקרה שהתבלין מתקלקל כשדכים אותו מערב יום טוב, מותר לכולי עלמא לדון ביום טוב, ככל דבר שאי אפשר לעשותו מערב יום טוב. לפיכך פוסק התוס' [ד"ה איכא] שמותר לכולי עלמא לדון שומים ביום טוב מפני שמתקלקלים ביותר אם יעשה אותם מערב יום טוב.

נחלקו הראשונים בפסק ההלכה:

הרי"ף [ו: באלפס] פוסק כברייתא שמותר לדון מלח אפילו במדוך של אבן. השינוי היחיד הנצרך הוא, כפי שמפורש בגמ', שינוי קל של הטיית המדוכה. תבלינים ניתן לדון כדרכם [עיין שער הציון סי' תקד, אות י].

בעל המאור מסכים עם הרי"ף שפוסק כברייתא, אולם לדעתו החיוב לשנות שינוי קל של הטיית המדוכה, לא נאמר במלח בלבד, אלא בכל הדומה למלח, תבלין שלא מפיג טעמו, או תבלין המיועד לקדרה שידע עליה מערב יום טוב.

מתוס' [ד"ה איכא, ושבת קמא. ד"ה הני] משמע שהוא פוסק כתנא של משנתנו, ואסור לדון מלח ותבלין הדומה לו, במדוך של אבן, אלא רק במדוך של עץ.

למדנו [עמ' 49] את מחלוקת הראשונים איזו מלאכת אוכל נפש מותרת ביום טוב, רש"י והרמב"ם מתירים כל מלאכה שאי אפשר לעשותה מערב יום טוב, הרמב"ן והר"ן מתירים כל מלאכה יומיומית. לכל השיטות קשה להבין את סוגייתנו.

לדעת רש"י והרמב"ם, שמלאכה שאפשר לעשותה מערב יום טוב אסורה ביום טוב, קשה מדוע מותר לדון מלח בשינוי ביום טוב, היכן מצאנו ששינוי מתיר מלאכה שאפשר

לעשותה בערב יום טוב? האם מותר לצוד בשינוי, לקצור בשינוי ולדוש בשינוי? ! לדעת הרמב"ן והר"ן שמלאכה יומיומית מותרת ביום טוב קשה מדוע צריכים שינוי לדוך את המלח, הרי דיכת המלח היא מלאכה יומיומית? וכי תימא שדיכת המלח אינה מלאכה יומיומית, מדוע שינוי מתירה?

הרמב"ם מתייחס בעקיפין לשאלה זו. הרמב"ם [פ"ד ה"י] פוסק שמותר לבקע עצים ביום טוב בשינוי, מסביר הרמב"ם: "ולמה אסרו בקורדום וכיוצא בו שלא יעשה כדרך שהוא עושה בחול שהרי אפשר היה לו לבקע מערב יום טוב, ולמה לא נאסר הביקוע כלל מפני שאפשר שיפגע בעץ עבה ולא יכול להבעירו וימנע מלבשל, לפיכך התירו לבקע בשינוי". הרמב"ם מסביר שהותר לבקע עצים ליום טוב, למרות שהוא דבר שאפשר לעשות מערב יום טוב, מפני שיכול להיות מצב שאדם ביקע עצים, והעץ אינו מתאים להסקה, וימנע מלבשל ביום טוב. כיוון שהביקוע היה אמור להאסר ביום טוב, הצריכו חכמים שינוי. מדגיש הרמב"ם שדין ביקוע עצים אינו דין ייחודי, אלא "וכל הדברים הדומין לזה מזה הטעם התירו בהן מה שהתירו ואסרו מה שאסרו". על פי הסבר זה ניתן להסביר, שאף דיכת מלח היתה צריכה להיות אסורה, אבל מפני שכל הקדרות צריכות מלח, חכמים לא רצו ליצור מצב שכל תבשיליו אינם ערבים, ולכן התירו דיכת מלח בשינוי [עיין ברמב"ם (פ"א ה"ח) המגדיר תבלינים כמכשירי אוכל נפש. לפי הגדרה זו יש דמיון רב ביניהם לבין ביקוע עצים].

הסבר זה מתאים לשיטת הרמב"ם, שמלאכות שאפשר לעשותם מערב יום טוב אסורים ביום טוב מדרבנן. לשיטת רש"י שמלאכות אלו אסורות מהתורה, הסברו של הרמב"ם אינו מספק. ניתן להסביר בשינוי הופך את המלאכה לאיסור דרבנן, ובמקום צורך גדול, הקלו חכמים באיסור דרבנן.

לשיטת הרמב"ן השאלה הפוכה, מדוע הצריכו חכמים שינוי במלאכה יומיומית? מסביר הרא"ה [ד"ה מתני' בש"א תבלין] שכיוון שיש בני אדם הדכים מלח לימים רבים אסרו חכמים לדוך ללא שינוי. נראה להסבירו, שמדין תורה הגדרת המלאכה תלויה ברוב בני אדם. כיוון שרוב בני אדם דכים מלח ליומו בלבד, המלאכה מוגדרת מהתורה כמלאכה יומיומית. חכמים התחשבו במיעוט, וציוו לשנות את המלאכה לצורה שלא ניתן לעשותה לימים רבים. הר"ן [ו: באלפס ד"ה ואיכא] מנסח הסבר זה ניסוח שונה. לדעתו בני אדם אינם דכים לימים רבים, אבל כיוון שניתן לדוך לימים רבים חכמים תקנו לעשות שינוי, כדי שלא יראה כעושה לחול.

ניתן לפרש שההבדל בניסוח של הרא"ה והר"ן משמעותי למהות השינוי. השינוי של המשנה מתאים לשיטת הרא"ה, שרק שינוי ממדוך של אבן למדוך של עץ מגדיר את המלאכה כמלאכה שלא ניתן לעשותה לימים רבים. השינוי של הברייתא מתאים לשיטת הר"ן, שמספיקה הטיית המדוכה כדי שלא יראה כעושה לצורך חול [הרא"ה (ד"ה א"ל רב) סובר שהשינוי של הברייתא אינו מעיקר הדין אלא רק מידת חסידות. גם הר"ן (ו: באלפס ד"ה וכתב) סובר שהשינוי של הברייתא הוא חומרא בעלמא. מהרמב"ן (במלחמות ו: באלפס) משמע שהשינוי מעיקר הדין].

על פי הסבר הראשונים לדין דיכת מלח ותבלינים ניתן לגשת לטחינה נוספת המוזכרת בסוגיה, כתישה במכתשת. הגמ' מביאה סתירה בין שתי ברייתות האם מותר לכתוש במכתשת, ברייתא אחת אומרת שאסור לכתוש אפילו במכתשת קטנה, וברייתא שניה מתירה בקטנה. מתוך רבא: "הא לן והא להו". נחלקו הראשונים בהסבר תירוצו של רבא:

רש"י [ד"ה הא להו] מפרש, שמעיקר הדין מותר לכתוש במכתשת קטנה, שטחינה בה היא כלאחר יד [כך מפורש בד"ה אבל כותשה בקטנה]. בארץ ישראל יש עבדים המזולזלים, ועושים בגדולה ואומרים שעשו בקטנה, ולכן אסרו חכמים אפילו בקטנה.

הרמב"ם [פ"ג הי"ג] מפרש שבארץ ישראל יש תבואה טובה, שאין הפסד לכותשה בערב יום טוב, ולכן אסור לכותשה ביום טוב אפילו במכתשת קטנה. בבבל התבואה גרועה, וכתישה בערב יום טוב מפסידתה, לכן מותר לכותשה בשינוי, במכתשת קטנה.

הראב"ד [שם] מסכים עם הרמב"ם שמותר לכתוש בשינוי בלבד, אבל הוא מפרש שכתיתה במכתשת קטנה מהוה שינוי בבבל ואינה שינוי בארץ ישראל. דייסה היא עיקר תבשילם של בני בבל, ולכן הקפידו לעשותה במכתשת גדולה, כדי שתהיה כתושה היטב. בני ארץ ישראל לא הקפידו על המכתשת, ולכן כתישה במכתשת קטנה אינה שינוי בשבילם.

לדעת הרמב"ם כשאפשר לעשות את הכתישה מערב יום טוב אסור לכתוש אפילו בשינוי, כשלא ניתן לכתוש בערב יום טוב, מותר לכתוש בשינוי. רש"י והראב"ד אינם מחלקים בין אפשר לאי אפשר, ומשמע ששינוי מתיר אף אם אפשר לכתוש בערב יום טוב [היה ניתן להסביר שלדעתם שיש הפסד אם כותש מערב יום טוב, ואף על פי כן צריך שינוי. הסבר זה אינו הגיוני, שלא מצאנו שחכמים החמירו בדבר שאי אפשר לעשותו מערב יום טוב].

נראה להסביר, שלדעת הרמב"ם טחינה שאפשר לעשותה מערב יום טוב אסורה ביום טוב, חוץ ממלח, שנצרך לכל התבשילים, והקלו בו חכמים שמותר לדוכו בשינוי. בדייסות אין קולא זו, ולכן כשאפשר לכותשן מערב יום טוב, אסור לדוכן ביום טוב, כשאי אפשר לכותשן בערב יום טוב, מותר לכותשן ביום טוב, אבל החמירו חכמים [אולי מפני עובדין דחול] שצריך לכותשן בשינוי.

איני יודע להסביר את שיטת רש"י והראב"ד, שחכמים התירו לכתוש בשינוי, ואיני יודע מדוע במלח הסתפקו בשינוי קטן של הטיית המדוכה, וכאן הצריכו שינוי גדול, המשנה את טיב הכתישה. אולי היתר דיכת מלח, גרר בעקבותיו כל כתישה במכתשת, וכיוון שבמלח יש צורך רב, התירו בשינוי קטן, וכאן שאין צורך רב, התירו רק בשינוי גדול.

הריב"ש [סי' קפד] דן האם מותר לגרור גבינה במגררת. הוא רצה לאסור מפני שמגררת מיוחדת לגרירת גבינה, ודינה כדין פלפלים ברחיים שלהם. למעשה הוא מתיר, כיוון שלדעתו אסור לטחון פלפלים ברחיים שלהם, כיוון שניתן לטחון לימים רבים, אבל אין דרך לגרור במגררת לימים רבים, ולכן מותר. הוא סובר שדין גבינה כדין מלח, וצריך שינוי קל. אם פג טעמה של הגבינה בגרירתה מערב יום טוב, מותר לגרורה ללא שינוי.

הריב"ש אינו מתייחס לדין כתישת דייסה במכתשת. לדעת הרמב"ם, חכמים אסרו לכתוש דבר שאפשר לכותשו בערב יום טוב, ורק במלח יש היתר מיוחד. לדעתו, אסור

לגרור גבינה שטעמה אינו פג אם גוררה בערב יום טוב. לשיטת רש"י וראב"ד מותר לכתוש אף כשאפשר בערב יום טוב, אבל רק בשינוי גדול, ולא בשינוי קטן. איני יודע להסביר את פסק הריב"ש.

סיכום

טחינה ברחיים אסורה, בין כשטוחן קמח בין כשטוחן פלפלים ברחיים שלהם. הריב"ש מבין שטחינה ברחיים אסורה רק מפני שרגילים לטחון בה לימים רבים. כתישה ודיכה של דבר המתקלקל אם כותשים אותו בערב יום טוב, מותר ביום טוב ללא שינוי. כתישה ודיכה של תבלין שאינו מתקלקל אבל פג טעמו, מותר לשיטת הרי"ף והרמב"ם ללא שינוי, ולשיטת התוס' מותר ללא שינוי רק אם לא ידע שיצטרך את התבלין לבישוליו. מותר לדוך מלח בשינוי קטן של הטיית המדוכה. כתישת תבואה לדייסה, מותרת לשיטת הרמב"ם רק כשאי אפשר לכתוש מערב יום טוב, ורק בשינוי גדול של החלפת המכתשת למכתשת קטנה. לשיטת רש"י והראב"ד מותרת בשינוי גדול, אף כשאפשר לעשותה מערב יום טוב.

הלכה

השו"ע [סי' תקד סע' א] פוסק כשיטת הרי"ף שמותר לדוך כל תבלין ללא שינוי, ומלח בשינוי קטן של הטיית המדוכה. הרמ"א פוסק שנוהגים לשנות קצת בדיכת תבלין. המשנה ברורה [סקי"א] מביא שני הסברים למנהג, או שהוא חושש לשיטת בעל המאור והתוס', או שהמנהג מיועד להזכיר שמותר לדוך רק הנצרך ליום טוב.

השו"ע [סע' ג] פוסק שמותר לכתוש תבואה לדייסה במכתשת קטנה, ובארץ ישראל אסור אפילו בקטנה, הוא אינו מסביר את סיבת האיסור. המשנה ברורה [סקט"ז] מביא את שלש שיטות הראשונים, ופוסק ככולם לחומרא.

הרמ"א [סע' ג] פוסק כריב"ש שמותר לגרור גבינה במגררת, וצריך שינוי קל.

שמירת שבת כהלכתה [פרק ז] לומד מפסק הריב"ש שאין הבדל בין שינוי גדול לבין שינוי קטן, וניתן לטחון כל דבר בשינוי קל [שינוי קל הוא לכתוש על גבי נייר או מפה]. ההגבלה היחידה היא שלא לטחון ברחיים. הוא פוסק שחכמים אסרו רק רחיים של חנווני, ומותר לטחון בשינוי במטחנה ביתית [איני מבין כיצד פסק זה מסתדר עם דברי הגמ' שאסור לכתוש במכתשת גדולה].

הוא פוסק שלכתחילה יש לטחון מערב יום טוב כל דבר שאינו מתקלקל ואינו מפיג טעמו. דבר שמפיג טעמו מותר לכתחילה ביום טוב בשינוי, ודבר שמתקלקל מותר לכתחילה ללא שינוי.

שמירת שבת כהלכתה [סע' ו] מוסיף, שכיוון שמהתורה יש טחינה רק בגידולי קרקע, מותר ביום טוב למעוך במזלג בשר, דגים וגבינה ללא שינוי אף שטעמם אינו פג כשכותשם בערב יום טוב.